

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ПРО ІДЕОЛОГІЇ КОМУНІЗМУ, ФАШИЗМУ ТА ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Оксана Волинець

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 16.02.2015 р.; прийнята до друку – 25.03.2015 р.)

© Волинець О., 2015

На основі використання системного підходу, порівняльного методу та контент-аналізу досліджено ставлення митрополита Андрея Шептицького до ідеологій комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. Висновано, що позиція А. Шептицького під впливом реалій суспільно-політичної ситуації трансформувалась від вимушеного сприйняття до абсолютного невизнання антигуманних ідеологій та притаманних для них насильницьких методів політичної дії.

Ключові слова: ідеологія, комунізм, фашизм, екстремальний націоналізм, християнський патріотизм.

METROPOLITAN ANDRIY SHEPTYCKY ON COMMUNISM, FASCISM AND EXTREME NATIONALISM IDEOLOGIES

Oksana Volynets

This particular work researches the attitude of Metropolitan Andriy Sheptycky to communism, fascism and extreme nationalism ideologies on the basis of a systematic approach, comparison methods, and content analysis. As a conclusion it was determined that Andriy Sheptycky position has transformed from bound perception to absolute and inherent rejection for those inhumane ideologies and their violent methods of political actions. This was done under the influence of social and political realities of that time.

Key words: ideology, communism, fascism, extreme nationalism, Christian patriotism.

Минуле століття увійшло в історію як таке, що породило весь перелік антигуманних ідеологій, практичне втілення яких призвело до мільйонів людських жертв. Саме в цей період Українську Греко-Католицьку Церкву, що була найвпливовішою релігійно-суспільною інституцією в Галичині, очолював митрополит Андрей Шептицький, авторитет якого серед галичан не піддавався сумніву. Усвідомлюючи свій харизматичний вплив, митрополит Андрей постійно звертався до вірних з оцінкою суспільної, економічної, політичної, культурної, освітньої сфер життя суспільства, враховуючи позицію їх відповідності морально-етичним нормам християнства. Безумовно, поза увагою митрополита не могли залишитись поява та поширення антигуманних ідеологій, практична реалізація яких ставила під загрозу саме існування людства. Андрей Шептицький піддав гострій критиці ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. Сьогодні, коли людство опинилось у ситуації загрози виникнення третьої світової війни, джерелом якої може стати військовий конфлікт на Сході і Півдні України,

дослідження праць митрополита Андрея Шептицького, в яких проаналізовано антигуманні ідеології, постає особливо актуально.

Джерельною базою для опрацювання запропонованої теми стали, передовсім, твори Андрея Шептицького – пастирські послання та звернення до духовенства і вірних, епістолярна спадщина митрополита. Неабияке значення для аналізу позиції А. Шептицького мають монографії І. Гриньоха, К. Королевського, В. Ленцика, Є. Небесняка, у яких започатковано дослідження життя та діяльності митрополита, проаналізовано його творів. Водночас у зазначених працях недостатньо уваги звернено на виявлення позиції А. Шептицького щодо ідеологій комунізму, фашизму та екстремального націоналізму та притаманним для них способів і методів дій.

Отже, метою запропонованого дослідження є спроба системного аналізу ставлення митрополита Андрея Шептицького до ідеологій фашизму, комунізму та екстремального націоналізму як антигуманних, таких що нехтують усіма природними правами людини, зокрема, правом на життя.

Митрополит Шептицький, як глава Української Греко-Католицької Церкви, насамперед дбав про збереження християнської віри, моралі та духовності, а відтак, не міг мовчати про небезпеки, які несла в собі антигуманна і водночас атеїстична ідеологія комунізму. У лютому 1930 року Андрей Шептицький звертається до вірних з пастирським листом “Про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії й Росії”, у якому зазначає, що боротьба більшовицької влади проти Бога, релігії та християнства доходить до “шаленого нехтування всяких Божих правд і людських приписів етики, приличности чи навіть людяності, що видається перебрала всяку міру” [5, С. 462].

Найжорстокішим злочином радянської влади проти українського народу став голодомор 1933–1934 років. Незважаючи на те, що Галичина в цей період входила до складу Польщі, доля українців, що проживали на території Великої України, яка перебувала у складі СРСР, турбувала не лише Церкву, а й кожного українця. 24 липня 1933 року оприлюднено послання “Український Католицький Єпископат Галицької Церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі”, відомої як відозва до вірних “Україна у передсмертних судорогах”, у якій митрополит висловив свій гнівний осуд та різкий спротив діям більшовицької влади в Україні. Підтримавши протест папи Пія XI проти “людоїдної системи державного капіталізму, яка довела багатий недавно край до повної руїни” [5, С. 477], висловлений ще у 1930 році, Андрей Шептицький характеризує ідеологію більшовизму як антигуманну та таку, що повністю потурає права людини і робить з людей невольників. Розуміючи своє безсилля у наданні матеріальної допомоги (як відомо, радянська влада заперечувала голодомор), митрополит, не покладаючи надії на “людську поміч”, наголошує на значенні духовної допомоги та підтримки через піст, всенародну жалобу, жертву, праведне християнське життя та молитву про допомогу з неба. У цьому ж посланні ієрархія, очолювана Андреем Шептицьким, гнівно протестуючи проти “переслідувань малих, убогих, слабих і невинних”, звертається до світової спільноти, всіх незалежних вільних радіостанцій з проханням донести вістку про голодомор в Україні до всіх країн світу, сподіваючись, що їхній голос дійде і “до убогих хатин конаючих з голоду селян. Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду, – наголошується у посланні, – буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їхню страшну долю, над ними боліли і терпіли, за них молилися” [5, С. 477]. Коментуючи цей історичний заклик Галицької ієрархії, офіційний орган Української Греко-Католицької Церкви в Західній Україні “Нива” опублікував заклик до оборони прав українців, які

проживали на теренах Східної України. Трактуючи звернення митрополита як “поклик до українського громадянства” негайно відреагувати на більшовицький план винищення українців, у публікації наголошувалося на необхідності подолання всіх протиріч та об’єднання всіх перед загрозою фізичного знищення. У відповідь на такий заклик у Львові створено Український громадський комітет рятунку України, до складу якого увійшли представники всіх українських центральних установ. Завдяки зусиллям Комітету та українським осередкам у діаспорі, питання голодомору в Україні розглядалось на сесії Ліги Націй. Попри інтриги і спротив, який викликало це питання, у результаті довгих дискусій справа була передана у компетенцію Міжнародного товариства Червоного Хреста [4, С. 238–239].

Варто зауважити, що комуністична ідеологія, яка в теорії проповідувала рівність, свободу, братерство, в 30-х роках ХХ століття набуває в Галичині значного поширення. За таких обставин митрополит Андрей звертається до народу з посланням “Осторога перед загрозою комунізму”, в якому наголошує, що кожен хто допомагає комуністам у їх політичній роботі, здійсненні їх політичних планів, проведенні політичних акцій, особливо, щодо організації т. зв. народного чи людового фронту, той зраджує свій народ. Аналізуючи дев’ятнадцятилітній досвід діяльності радянської влади, А. Шептицький зауважує, що більшовизм перетворюється на матеріалістичну і поганську релігію зі своїми півбогами, принципами його панування є брехня, насильство, терор, гноблення і деморалізація, а влада пролетаріату – це влада касты, “що кров з народу витискає” [5, С. 487].

У результаті підписання між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною таємного пакту Молотова–Ріббентропа, Західна Україна увійшла до складу Радянського Союзу. Перша окупація Східної Галичини тривала протягом 22 місяців. Однією з перших жертв більшовицького окупаційного режиму став молодший брат митрополита Шептицького граф Лев. Обставини його смерті подає у монографії “Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944)” французький автор Жан-Франсуа-Жозеф Шарон, відомий під псевдонімом Кирило Королевський. “Банда більшовиків, захопила садибу, – зазначає автор, – змусила його (графа Лева) викопати собі могилу, а потім вбила разом із дружиною” [3, С. 414]. Таке цинічне вбивство брата митрополита Андрея свідчить про ненависть окупаційної влади до постаті самого митрополита, зневагу до природного права людини на життя та про невизнання універсальних цінностей, які проповідував Андрей Шептицький.

За посередництвом однієї німецької комісії, яка працювала у Львові та поверталась до Німеччини, митрополиту, під загрозою смертної кари, все ж

вдалось передати листа папському нунцію у Берліні, який переправив його до Ватикану. У цьому листі, адресованому кардиналу Євгену Тіссерану (від 26 грудня 1939 р.), Андрей Шептицький звертає увагу на методи діяльності радянської влади, які спрямовані на те, щоб “образити, зруйнувати, знищити, завдати болю” і спричинити неймовірний хаос. На це працюють усі владні структури, а накази віддаються і виконуються під загрозою смерті. Чиновники можуть вбити будь-кого і жодним чином не відповідати за цей злочин. НКВС шляхом загроз залучає українську молодь до лав таємної агентури та заохочує їх до шпигунства і доносів, і “так робиться аж до верхніх ешалонів державної єрархії, тобто до самого Сталіна” [3, С. 416].

Ідеологія більшовизму, в основу якої покладено марксистсько-ленінське вчення, заперечувала право людини на приватну власність і надавала домінуючий статус в економічних питаннях державі. Відтак, вся приватна власність була конфіскована і передана у власність держави. Приватні сільські господарства реорганізовувались у колгоспи та радгоспи. Така неадекватна економічна політика спричинила зубожіння селян та викликала спротив у сільського населення Галичини. Реформування суспільного життя згідно з марксистсько-ленінською ідеологією діткнулось усіх сфер, зокрема освіти. Перш за все, держава монополізувала всі школи та заборонила вивчення релігії. Парафіяльні церкви були передані в управління, спеціально для цього створених комітетів. Церква поволі втрачала можливість виховання молоді на засадах загальнолюдських моральних цінностей [8, С. 305]. Митрополит Шептицький з цього приводу зазначав: “почалася тенденція систематичного згіршення, корумпування молоді, приваблюючи їх всякими танцями, музикою, іграми, та, врешті, пропагандою фанатичного атеїзму” [6, С. 892].

Входження західноукраїнських земель до складу СРСР створила для УГКЦ загрозу, яка набула структурного характеру. Систематичне впровадження в суспільне життя атеїзму створювало реальну можливість знищення УГКЦ як впливової релігійно-суспільної організації (до певної міри радянській владі вдалось реалізувати свої плани у 1946 р., коли УГКЦ змушена була перейти на нелегальне становище). З іншого боку, захоплення певної частини духовенства комуністичною ідеологією спричинило небезпеку внутрішньої ерозії. Водночас засоби захисту релігійної свободи в межах атеїстичної антиклерикальної держави були вкрай обмеженими і проявлялись у поєднанні двох полярних підходів – опору і пристосування. Процес пристосування відобразився у численних публічних виступах митрополита на захист релігійних свобод, а опір А. Шептицького ґрунтувався на принципах політичної віддаленості

від влади та відмови від співпраці з атеїстичною державою [1, С. 192–193].

Аналізуючи стратегічні плани СРСР, митрополит зазначає, що прагнення більшовиків до всесвітнього панування полягає в “опануванні” всіх опозиційних партій у європейських країнах з метою згуртування їх у єдиний народний фронт для боротьби з фашизмом. Митрополит зазначає, що: “Словом “фашизм” називають комуністи народні партії, усіх націоналістів у всіх країнах... Якщо б своїх противників називали націоналістами, не здобули би для боротьби з націоналізмом нікого. Але коли націоналістів, чи всі народні партії, разом з християнством, з Церквою і церковною владою назвуть фашизмом, то проти так званого спільного ворога зможуть може зорганізувати всіх невдоволених” [5, С. 490].

У результаті нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, галицькі землі опинились під німецькою окупацією. Видавалось, що Німеччина сприятиме відновленню української державності, однак плани німецької влади досить швидко стали очевидними і зрозумілими. Практична реалізація національної політики гітлерівської окупаційної влади на теренах Західної України виявила істинну суть ідеології фашизму. Відтак, оцінка митрополита Андрея Шептицького ідеології фашизму була неоднозначною. Його позиція трансформувалась від покладання надії до абсолютно негативного ставлення, несприйняття і осуду. Розуміючи, що Церква може адекватно здійснювати свою місію лише у незалежній національній державі, А. Шептицький спочатку покладає надію на Німеччину та її армію як на “освободительку від ворога”, тобто окупаційного більшовицького режиму [5, С. 516–517]. Однак під впливом політичних реалій А. Шептицький приходив до абсолютно негативного ставлення до фашизму та характерних для нього антигуманних методів, яке висловив у листі до папи Пія XII “... німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським” [6, С. 982]. Осудом ідеології фашизму як системи, що не узгоджувалась із засадами християнського вчення, митрополит Андрей виявив хибність своєї попередньої оцінки фашизму та власних надій на німецьку владу. Зміну позиції митрополита у ставленні до фашизму змушена була визнати навіть радянська влада. Зокрема, у супровідному листі наркома держбезпеки УРСР С. Савченка до доповідної записки про бесіду з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким, направлені в НКДБ СРСР від 14 вересня 1944 року зазначається, що “Митрополит Шептицький – старий український сепаратист-германофіл, що плекав надію на створення з допомогою німців самостійної буржуазної України” [7, С. 301]. Водночас, у листі визнається факт зміни позиції митрополита у

ставленні до фашизму, яка сталася невдовзі після німецької окупації. С. Савченко вказує, що “звіряча політика німців стосовно українського народу відштовхнула Шептицького від них настільки, що він, за його словами, відмовився від декларування своєї підтримки їм, не дивлячись на неодноразові наполягання про це з боку німецьких представників, що відвідували його, як от Коха, Вехтера, Бізанца та ін.” [7, С. 302]. Однак, це не перешкоджало німцям, використовуючи непорушний авторитет митрополита, поміщати різноманітні звернення до духовенства та вірних від імені А. Шептицького, але без його відома [7, С. 302]. Усі протести Шептицького перед згаданими особами, за висловом самого митрополита були “гласом вопіючого в пустелі” [7, С. 291]. Розгром радянською армією німецьких військ та банкрутство ідеї створення за допомогою Німеччини самостійної України настільки “протверезили Шептицького, – зазначає С. Савченко, – що ... він остаточно розчарувався в “теперішніх німцях”, вихованих на “Майн Кампф” Гітлера і не подібних на представників колишньої “культурної” нації” [7, С. 302–303].

Якщо фашизм можна потрактувати як зовнішню загрозу для українського народу, то внутрішньою загрозою, на думку митрополита, був екстремальний націоналізм. У 30-х роках ХХ ст. значного впливу в середовищі галичан набуває Організація Українських Націоналістів (ОУН), яка в умовах посилення гніту польського санаційного режиму (на відміну від легальних партій УНДО та УРСР, з якими тісно співпрацював А. Шептицький) практикувала нелегальні, насильницькі методи боротьби. Безумовно, очільники ОУН, зокрема, С. Бандера, Я. Барановський, І. Гриньох, З. Лещинський, В. Охримович та ін., які були вихідцями з середовища греко-католицького духовенства, прагнули заручитись підтримкою Церкви і передовсім митрополита Шептицького. Однак, загалом підтримуючи ідею національно-визвольної боротьби, митрополит Андрей не міг погодитися із засобами боротьби, які зводились до терору стосовно не лише зовнішніх ворогів, а й поміркованих українців. Значного резонансу в суспільстві набуло вбивство членами ОУН І. Бабія. Цей злочин екстремальних націоналістів засудили усі легальні партії та, загалом, українське населення. Ця подія, що порушувала заповідь “Не убий”, а, відтак, не узгоджувалася з нормами християнської моралі зазнала гнівного осуду митрополита, який писав, що: “Злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні, осудила не раз і не перестане осуджувати українська преса й всі українські політики без огляду на партійну приналежність, а все ж є ще такі, що не здають собі як слід справи, до якого ступеня злочинна і безглузда ціла та робота” [5, С. 481]. Однак, діяльність екстремальних націоналістів,

всупереч побажанням та настановам митрополита, не припинялася. Основний акцент члени ОУН ставили на залученні до своєї боротьби молодого покоління. Розуміючи, що молодь – це верства, яка найбільше піддається зовнішнім впливам, зокрема і деструктивним, А. Шептицький вбачав своє завдання у вихованні молодих українців-патріотів на засадах пріоритету моральних цінностей та інтересів народу над особистими амбіціями чи груповими інтересами. Зазначаючи, що молоді притаманна жертвовна, готова до самопожертви любов до Батьківщини, митрополит зауважує, що любов не може існувати в парі з егоїзмом, ненавистю та нетолерантністю. Хибою української молоді, на думку А. Шептицького, є прагнення засобами терору і сліпого насильства “накинути” іншим свої переконання. Аналізуючи українську ситуацію в контексті світової історії, митрополит у зверненні “Слово до Української Молоді” пише: “То вже не Твоя виключно, Українська Молоде, недостача. Це течія загально світова, яка створила з одного боку фашизм і такий виразний у багатьох державах нахил до диктатури, а з другого боку більшовизм. Такий по всьому світі дух повів і Ви цьому не винні ...” [5, С. 359].

Своє негативне ставлення до методів ведення боротьби, характерних для екстремальних націоналістів А. Шептицький неодноразово висловлював у своїх пастирських посланнях до духовенства та вірних, офіційних та приватних бесідах. Зокрема, у бесіді з підполковником держбезпеки С. Каріним-Даниленком митрополит зауважив: “... судіть самі таких людей, і я їх осужу, оскільки бандерівщина – це шкідливе явище, з яким потрібно боротися, Хочете – я пошлю своїх священників до лісу, щоб вони вмовили цих сліпих людей припинити боротьбу ... і повернутися до мирної праці. Не подумайте, що я хочу стати орденоносцем, але зроблю це тому, що вважаю бандерівщину великим злом для народу” [7, С. 289]. Дізнавшись, що подібне звернення було оприлюднене урядом радянської України, митрополит зауважив, що коли воно підписане якимось органом радянської влади, а не державним мужем, то для жителів Західної України воно не матиме жодного значення, оскільки галичани звикли вірити лише “живим людям” [7, С. 290]. Видається що такий концепт митрополита був завуальованою і коректною формою оцінки ставлення галичан до радянської влади.

Варто зауважити, що керівництво органів держбезпеки СРСР розуміло й усвідомлювало непорушність авторитету митрополита та греко-католицького духовенства серед галичан, особливо в умовах зростання серед населення рівня релігійності, який був викликаний суспільно-політичними реаліями. Відтак органи держбезпеки з метою використати авторитет А. Шептицького у своїх цілях поставили

перед собою завдання підпорядкувати собі митрополита, здійснивши для цього низку заходів, зокрема: змусити його написати відозву до учасників УПА з закликом припинити боротьбу; змусити Шептицького до активної релігійно-патріотичної діяльності з метою боротьби з українськими націоналістами; змусити Шептицького залучити духовенство УГКЦ до роботи щодо збору матеріальної допомоги для Червоної Армії [7, С. 303]. Наведені вище факти, не є підставою для остаточної оцінки мотивації певних висловлювань та дій митрополита, оскільки вони були детерміновані суспільно-політичним контекстом. Видається, що для митрополита Шептицького та очолюваної ним церкви імперативом було у складних історичних реаліях зберегти еклезіальну та національну ідентичність.

Розуміючи, що майбутнє української держави залежить значною мірою від молодого покоління та його ставлення до основ державності, митрополит звертається до молоді із закликом відмовитись від поспіху та нерозсудливості і наголошує, що національно-державне будівництво – це постійна, клопітка і важка “муравлина праця” багатьох поколінь. На протигагу екстремальному націоналізму, який переважно сповідувала молодь, Андрей Шептицький проповідує християнський патріотизм, який містив ненависть до іншого народу, класову ворожнечу, стану та расову нетерпимість. Християнський патріотизм несумісний зі самим бажанням зневаги та нищення будь-якого іншого народу, натомість вимагає поваги до іншого народу, його мови, культури, історії, традиції, окремішності. На відміну від концепції нищення, що покладено в основу антигуманних ідеологій фашизму, комунізму та екстремального націоналізму, християнський патріотизм – це “концепція служіння, помочі, пошани, любові” [2, С. 113–114].

Отже, можна стверджувати, що митрополит А. Шептицький оцінював будь-яку ідеологію з позиції її відповідності морально-етичним засадам християнського вчення, цінності людського життя та свободи. Позиція митрополита могла змінюватись, але завжди в її основу покладено прагнення зберегти Церкву та зміцнити духовність українського народу в умовах будь-якого політичного режиму. Безумовно, спадщина митрополита Андрея Шептицького надзвичайно багатогранна і різнопланова. У своїх посланнях та зверненнях до духовенства і вірних він аналізує проблеми, які стосуються усіх сфер суспільного життя – від релігійної і моральної до суспільно-політичної, освітньої, культурної, а, відтак, твори митрополита потребують подальшого ґрунтовного

наукового дослідження, зокрема, аналізу праць, про проблему екуменізму, значення християнського патріотизму та морально-етичні засади християнства у побудові нового типу суспільно-політичного життя в сучасній Україні.

1. Волинець О. О. *Українська Греко-Католицька Церква і держава. Теорія і практика взаємодії: Монографія / Оксана Волинець, Микола Гетьманчук, Любомир Ржиський*. – Львів: Видавництво Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. – 264 с. 2. Гриньох І. *Слуга Божий Андрей – благовісник єдності / Іван Гриньох*. – Мюнхен, 1961. – 220 с. 3. Королевський К. *Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / Кирило Королевський*. – Львів: Свічадо, 2014. – 489 с. 4. Ленцик В. *Визначні постаті української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / Василь Ленцик*. – Львів: Свічадо, 2001. – 606 с. 5. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944*. – Т. II. *Церква і суспільне питання. Кн. 1. Пастирське вчення та діяльність / за ред. А. Кравчука*. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с. 6. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944*. – Т. II. *Церква і суспільне питання. Кн. 2. Листування / за ред. А. Кравчука*. – Львів: Місіонер, 1999. – 1090 с. 7. *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1941 рр.)*. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с. 8. *Небесняк Є. Митрополит Андрей / Євген Небесняк*. – Рим-Львів: Салвид, 2003. – 346 с.

1. Volynets O. O. *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i derzhava. Teoriia i praktyka vzaiemodii / Oksana Volynets, Mykola Hetmanchuk, Liubomyr Rzhyskyi // Monohrafiia*. – Lviv: Vydavnytstvo NU “Lvivska politekhnika”, 2007. – 264 s. 2. Hrynokh I. *Sluha Bozhyi Andrei – blahovisnyk yednosty / Ivan Hrynokh*. – Miunkhen, 1961. – 220 s. 3. Korolevskiy K. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi (1865–1944) / Kyrylo Korolevskiy*. – Lviv: Svichado, 2014. – 489 s. 4. Lentsyk V. *Vyznachni postati ukrainskoi Tserkvy: Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i Patriarkh Yosyf Slipyi / Vasyl Lentsyk*. – Lviv: Svichado, 2001. – 606 s. 5. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i Materialy 1899–1944*. – T. II. *Tserkva i suspilne pytannia. Kn. 1. Pastyrskе vchennia ta diialnist / Za red. A. Kravchuka*. – Lviv: Misioner, 1998. – 570 s. 6. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhytytia i diialnist. Dokumenty i Materialy 1899–1944*. – T. II. *Tserkva i suspilne pytannia. Kn. 2. Lystuvannia / Za red. A. Kravchuka*. – Lviv: Misioner, 1999. 7. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939–1941 rr.)*. – K.: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. – 480 s. 8. *Nebesniak Ie. Mytropolyt Andrei / Yevhen Nebesniak*. – Rym: Lviv: Salvyd, 2003. – 346 s.

